

Mariusz Bartnicki

АТРИБУТЫ ВЛАДЫ КНЯЗЯТ РУСКИХ XIII в. ЯКО ELEMENTY PRESTIŻU

W pojawiających się w piśmiennictwie ruskim XII–XIII stulecia refleksjach nad istotą władzy i państwa monarcha zajmował miejsce szczególne. Uważany, zgodnie z ideologią zapożyczoną z Bizancjum, za namiestnika Boga na ziemi, za fundament stabilności i ładu społecznego łączyć miał w swojej osobie ziemską cielesność z niebiańskim sacrum¹.

Owe koncepcje dotyczące istoty władzy książęcej starano się rozpropagować w społeczeństwie poprzez cały zestaw symboli, gestów, zachowań, które jasno i dokładnie określały rolę dynastii Rurykowiczów w rządonym przez nich *communitas*. Umiejętność kreowania wizerunku idealnego władcy, cieszącego się szacunkiem poddanych nabrała szczególnego znaczenia w XIII stuleciu, kiedy to pochodzenie dynastyczne, nie stanowiło już gwarancji sprawowania władzy².

Poniższe rozważania dotyczyć będą jednego tylko aspektu symboli władzy i państwa – a mianowicie zewnętrznych atrybutów panującego, przedmiotów, które w sposób jednoznaczny wyróżniały władcę z otoczenia, określały jego rangę

¹ *Dvornik F.* Byzantine political ideas in Kievan Russia // *Dumbarton Oaks Papers*. T. IX–X. 1965. P. 73–121; *Poppe A.* Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968. S. 223–234; *Толочко О.П.* До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі в IX–X ст. // *Археологія*. 1990. № 1. С. 51–63; *Його жс.* Князь в Древней Руси. К., 1996. С. 75–86; *Grala H.* Człowiek wobec władzy na Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.) // *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*. Red. R. Michałowski. Warszawa, 1997. S. 403–406.

² *Le Goff J.* Człowiek średniowiecza. Warszawa, 1996. S. 31. Zob. uwagi A. P. Toločki dotyczące zmiany statusu starszeństwa na Rusi Kijowskiej w ciągu XII–XIII w. (Князь в Древней Руси... С. 90–102). Na Rusi Kijowskiej przejawem słabnięcia autorytetu dynastii Rurykowiczów były wystąpienia przeciw książętom. Tak np. w początku XIII stulecia książęta Igorewicz zostali powieszani przez własnych poddanych. Zob. *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей [dalej – ПСРЛ]*. Т. II. СПб., 1908, (репринт – Москва, 2001). Стб. 727; *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. Т. III. Львів, 1905. С. 28; *Паушто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, 1959. С. 199; *Софроненко К.А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. Москва, 1955. С. 97. Nieco inaczej wydarzenia w Haliczu interpretuje A.V. Majorov: *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. Санкт-Петербург, 2001. С. 393–394.

społeczną. Będą to więc zarówno insygnia, strój jak również inne przedmioty reprezentujące władcę (pieczęcie, chorągwie, monety)³.

Insygnia zajmują we wspomnianym zestawie atrybutów miejsce podstawowe. Ich istnienie i funkcjonowanie było związane z ceremonialnym aktem przyjęcia władzy oraz procesem jej sprawowania. Wobec skromnych informacji źródłowych o ceremonii stanowienia władcy na Rusi Kijowskiej⁴, w zasadzie trudno powiedzieć, które przedmioty pełniły funkcje insygniów to znaczy identyfikowały godność książęcą. Do insygniów monarchów ruskich zaliczano: koronę, jabłko, berło oraz złoty krucyfiks z relikwią krzyża świętego⁵. Owo zestawienie oparte zostało na legendzie o darach Aleksego Komena dla Włodzimierza Monomacha której prawdziwości dowodzić miała «czapa Monomacha» – insygnium koronacyjne wielkich książąt moskiewskich.

³ Literatura dotycząca problematyki symboli władzy jest obszerna. Fundamentalne znaczenie mają zwłaszcza prace P. E. Schramma: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. N. 1–3. Stuttgart, 1956 (w pracy tej niewielki fragment omawia tzw. kobiece korony z terenów południowej Rusi, s. 433–441), *tegoż*. *Kaiser. Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*. T. I–IV. Stuttgart, 1968–1971. Nieco inne podejście do omawianego zagadnienia prezentują prace: *Otta J. Krone und Krönung. Die Verheißung und Verleihung von Kronen in der Kunst von der Spätantike bis um 1200 und die geistige Auslegung der Krone*. Mainz am Rhein, 1998 (w pracy tej fragment poświęcono wizerunkowi księcia Jaropelka w tzw. kodeksie Gertrudy. S. 239–244); *Jorzick R. Herrschaftssymbolik und Staat. Die Vermittlung Königlicher Herrschaft im Spanien der frühen Neuzzeit (1556–1598)*. Wien–München, 1998. W historiografii rosyjskiej i ukraińskiej zagadnieniu temu poświęcono niewiele uwagi. Wyjątkiem w tym względzie są prace N. P. Kondakova (*Кондаков Н.П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века*. СПб., 1906); N. A. Sobolewej (*Znaki władzy książęcej na Rusi kijowskiej // Imagines Potestatis*. Red. J. Banaszkiwicz, Warszawa, 1994), A. P. Toločki (*Князь в древней Руси... С. 139–149*); A. Choroškeviča (*Поставление князей и символы государственности X–XIII вв. // Образование древнерусского государства. Спорные проблемы*. Москва, 1992).

Przyjęta w niniejszym artykule klasyfikacja symboli władzy zgodna jest z podziałem przyjętym przez Z. Piecha (*Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*. Warszawa, 2003. S. 9–10), który wyodrębnił wspomniane przedmioty jako jedną z 6 grup symboli władzy.

⁴ *Poppe A. Das Riech der Rus in 10 und 11 Jahrhunderts // Wandel der Ideenwelt. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd 28. Wiesbaden, 1980. S. 350; *Dvornik F. Byzantine Political Ideas in Kievan Russia // Dumbarton Oaks Papers*. T. 9–10. 1965. S. 116–121; *Грушевський М.С. Історія України-Русі... С. 222*; *Толочко А.П. Князь в древней Руси... С. 139–149*.

⁵ *Щербатов М.М. История российская от древнейших времен*. Т. II. Санкт-Петербург, 1805. С. 98–114; *Карамзин М.М. История государства Российского*. Санкт-Петербург, 1842. Т. VI, репринт: Москва, 1989. С. 172–173; *Соловьев С.М. Сочинения*. Москва, 1988. С. 395; *Соболевский А.И. Мономахова шапка и царский венец // Археологические известия и заметки*. 1897. № 3. С. 1–4. Za istnieniem cesarskich atrybutów na Rusi w końcu X–XI w. opowiadał się M. B. Swierdlov (*Изображения княжеских регалий на монетах Владимира Святославича // Вспомогательные исторические дисциплины*. Изд. 4. Ленинград, 1972. С. 151–159) oraz S. A. Vysockij, (*Светские фрески Софийского собора в Киеве*. К., 1989. С. 100–101) na podstawie analizy monet Włodzimierza Wielkiego. Jednakże część badaczy wskazuje na zależność kompozycyjną monet ruskich od bizantyjskich (*Соколова И.В. Несколько замечаний по поводу византийских прототипов древнерусских монет // Сообщения государственного Эрмитажа*. Вып. 40, 1975. С. 67–72).

Scerpućnie do legendy o darach cesarza Aleksego Komena podchodzili m.in. A. Soboleva (*Op. cit.* S. 171–172) oraz A. Toločko (*Князь в Древней Руси... С. 123–125*).

Spośród insygniów na pierwsze miejsce wysuwa się nakrycie głowy. Trzynastowieczne wyobrażenia ikonograficzne tego najważniejszego z atrybutów władcy, znajdują się w jednym z najcenniejszych zabytków sztuki iluminatorskiej – rękopisie radziwiłłowskim. Wprawdzie powstał on w XV w., ale zawiera cykl miniatur uważanych za kopie XIII w. iluminacji⁶.

Jeden z pierwszych badaczy wspomnianego rękopisu A. Sizov analizując wspomniane miniatury stwierdził, że na większości tych uważanych za najstarsze, władcy ruscy występują w tzw. kłobukach (kołpakach), rzadziej ostro zakończonych czapkach riaszańskich książąt⁷. Kołpaki książęce zostały przedstawione w przeważającej części w barwie czerwonej, ale zdarzają się także nakrycia głowy o barwie złotej (np. w miniaturze przedstawiającej zawieranie pokoju między księciem kijowskim Iziasławem Mściśławiczem a księciem Glebem Jurewiczem) lub błękitnej (miniatura przedstawiająca Włodzimierza I na tronie).

N. P. Kondakov, który zajął się problematyką insygnii władzy na Rusi, wskazywał na podobieństwo kołpaków książąt ruskich do nakryć głowy ostrogockich, francuskich i niemieckich władców z okresu wczesnego średniowiecza⁸. Podobnych nakryć głowy używano także na ziemiach polskich. Zdaniem Z. Pilcha o używaniu futrzanego kołpaku przez Piastów wspomina kronika Wincentego Kadłubka w opisie zjazdu gnieźnieńskiego⁹. Ponadto dwaj książęta: Siemowit II i Waclaw na przedstawieniach napieczonych występują w czapkach z otokiem¹⁰. Trafne wydaje się więc spostrzeżenie A. Kondakova, że wspomniane nakrycia głowy można uważać za ruskie tylko pod tym względem, że na Rusi funkcjonowały one znacznie dłużej niż w pozostałych monarchiach¹¹. W kręgu kultury łacińskiej kołpaki książęce wyszły z użycia w początkach XI stulecia i pojawiły się w nieco zmienionej formie ponownie w wieku XIV¹². Wydaje się więc, że pełne wyjaśnienie genezy tego nakrycia głowy wymaga dalszych badań.

Obok kołpaków książęcych w XIII-wiecznej ikonografii zachowało się przedstawienie tzw. korony otwartej. W takim nakryciu głowy został ukazany władca ruski na miniaturze pochodzącej z madryckiego Zarysu dziejów Jana Skylitzesa¹³. Miniaturzysta wykorzystał typowe dla bizantyjskiej tradycji iluminatorskiej

⁶ *Сизов А.* Миниатюры Кенигсбергской летописи // Известия Отделения литературы, языка и словесности Императорской Академии Наук. Санкт-Петербург, 1905. Кн. 1. С. 22; *Арциховский А.В.* Миниатюры Кенигсбергской летописи // Известия Государственной Академии Материальной культуры. № 14, 2. Ленинград, 1932; *Подобедова О.И.* Миниатюры русских исторический рукописей. Москва, 1965.

⁷ *Сизов А.* Миниатюры Кенигсбергской летописи... С. 22.

⁸ *Kondakov N.P.* Op. cit. С. 62. Zob.: *Lord Twining.* European Regalia. London, 1967. P. 40.

⁹ *Magistrii Vincentii dicti Kadłubek.* Chronica Polonorum // Pomniki Dziejowe Polski. T. II. Wyd. A. Bielowski. Warszawa, 1961. S. 278.

¹⁰ *Pilch Z.* Mitra książęca w świetle przekazów ikonograficznych od czasów rozbitcia dzielnicowego do końca epoki jagiellońskiej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. T. LI. 1987. Z. 1. S. 6.

¹¹ *Kondakov N.P.* Op. cit. S. 64.

¹² Wiązało się to z wykształceniem zasady, iż korona zamknięta przysługuje jedynie cesarzowi. Zob.: *Schramm P.E.* Herrschaftszeichen und Staatssymbolik... T. I. S. 68–97; *Lileyko T.* Regalia polskie. Warszawa, 1987. S. 67.

schematyczne ujęcie panującego. Dlatego też trudno zaliczyć wspomnianą koronę do jakiegoś określonego typu.

Wiadomości o używaniu na XIII-wiecznej Rusi korony dostarcza nam również kronika halicko-wołyńska. Źródło to wspominając o koronacji Daniela Romanowicza wymienia insygnia jakie władca ów otrzymał od Innocentego IV. Były to: korona, berło i wieniec. To dość niezwykle zestawienie zwracało już uwagę badaczy. N. Sobolewa uważała, że słowo wieniec nie jest jednoznaczne z koroną, jednakże nie wyjaśniła na czym polegała różnica między tymi dwoma określeniami nakrycia głowy¹⁴. W Zwodzie Ipatiev'skim słowo «wieniec» pojawia się 10 razy, przede wszystkim w kontekście sakralnym¹⁵ (korona cierniowa, korona niebieska, korona męczeńska itp.). Jako insygnium panującego wspomniane jest 8 razy przy okazji wydarzeń związanych z koronacją Daniela Romanowicza¹⁶. Określenie «korona» zostało użyte tylko raz, w wyżej wspomnianym fragmencie kroniki. Dopiero w XIV wieku słowo to coraz częściej pojawia się w tekstach ruskich¹⁷.

Próbowano odnosić pojęcie korony do tak zwanej «dzierżawy» czyli jabłka symbolizującego władzę królewską¹⁸. Zastanawia jednak fakt, dlaczego kronikarz i późniejsi kopiści nie użyli po prostu wspomnianej formy «dierżawa». Słowo to w formie dierżawa, dierżawno często pojawia się w *Powieści Minionych Lat* jak również latopisach i innych zabytkach literatury, oczywiście w sensie – rządzić sprawować władzę. Być może zapis ów należy odczytywać nieco inaczej. Cały sens przekazu rozbija bowiem spójnik «i», umieszczony między słowami «скыпетрь» i «короуноу». Gdybyśmy zaś traktowali go raczej jako znak interpunkcyjny, wspomniany fragment można by rozumieć w ten sposób że: «Присла папа послы чстны носаше в- н- цъ и скыпетрь и короуноу еже наречтсь королевьскыи сань. Рекуи сноу приими ѿт насъ в- н- чь королевьства»¹⁹.

Podkreślano w ten sposób fakt, iż korona, którą otrzymał Daniel Romanowicz nadawała mu prawa i obowiązki królewskie, uprawomocniała jego przynależność do grona «niezależnych» władców. Zastanawia jednak, dlaczego we wspomnianym fragmencie kroniki, pojawiła się łacińska nazwa insygnium – «korona». Być może jest to ślad przeredagowania tekstu kroniki w XV stuleciu, kiedy określenie to upowszechniło się na Rusi, choć nie możemy wykluczyć ewentualności, iż słowa

¹³ Božkov Ř. Miniatury ot madriidskija r'kopisa na Joan Sklica. Sofja, 1972, min. 172 Ra.b. S. 222.

¹⁴ Soboleva N. Znaki wiadzy... S. 178.

¹⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Стб. 28 (opowieść o relikwiach jakie oglądali w Konstantynopolu posłowie księcia Olega, wśród których był wieniec – korona cierniowa), стб. 56 (wieniec – korona dobroci), стб. 71 (korona niebiańska), стб. 81 (wieniec – korona faraona), стб. 120, 123 (korona wiecznego żywota – opowieść o męczeńskiej śmierci Borysa i Gleba); стб. 584 (korona męczeństwa – opowieść o zabójstwie Andrzeja Bogolubskiego), стб. 710 (korona wiecznego żywota), стб. 808 (wieniec męczeństwa – opowieść o śmierci Michała Czernihowskiego w Ordzie).

¹⁶ Ibidem. Стб. 826, 827.

¹⁷ Корона // Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Ред. Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький. Т. I. К., 1977. С. 500.

¹⁸ Яковенко Н.М. Нарис історії України. К., 1997. С. 75.

¹⁹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Стб. 826.

«korona» użyto ze względu na łacińską, obcą tradycji ruskiej formę insygnium koronacyjnego- tak nazywaną przez wysłannika papieskiego.

W historiografii przyjął się pogląd, że król Daniel Romanowicz posługiwał się tzw. koroną zamkniętą, wyglądem zbliżoną do kamelaukionu bizantyjskiego. Jako argumentu za taką formą insygnium koronacyjnego przytaczano ikonografię pieczęci wnuka Daniela I, Jerzego I²⁰. Wspomniane wyobrażenie napieczątne jest jednak bardzo schematyczne, oprócz tego co jest dość istotne, powstało w XIV stuleciu. Na wyobrażenia o królewskiej koronie Daniela Romanowicza wpływ miał także powstały wokół niej mit. Przypuszczano, że wspomniane insygnium znalazło się w bliżej nie wyjaśnionych okolicznościach w Przemyślu, gdzie przez długi czas było używane jako mitra biskupia²¹.

W rozważaniach dotyczących korony Daniela Romanowicza nie wzięto dotychczas pod uwagę faktu, że insygnia królewskie przysłane zostały ze Stolicy Apostolskiej. W kręgu kultury łacińskiej od XII stulecia upowszechnił się pogląd, że tzw. *corona aperta* (korona otwarta) przysługuje królom, zaś *corona clausa* (korona zamknięta) należy do rzędu insygniów cesarskich. Zasada ta obowiązywała także w trzynastym stuleciu. Ówczesne głowy koronowane jako insygnium używały koron otwartych tzw. wczesnogotyckich, o formie obrczy zwieńczonej czterema kwiatonami o kształcie stylizowanej lilii²². Dopiero w XIV stuleciu, kiedy narodziła się nowa doktryna polityczna w myśl której «rex est imperator in regno suo»²³, zaczęły pojawiać się na dworach królów europejskich korony zamknięte.

Nie zachowały się żadne informacje jak wyglądała korona przywieziona przez posłów papieskich da władcy ruskiego. Możemy jedynie domniemywać, że zasadniczo była ona podobna do używanych w XIII stuleciu wczesnogotyckich form.

Niedostatek źródeł ikonograficznych z XIII stulecia zmusza do sięgnięcia po wyobrażenia władców ruskich z okresów wcześniejszych²⁴. M. Smoraż-Różycka która przy okazji badań nad kodeksem Gertrudy, zajęła się także kwestią książęcych nakryć głowy w sztuce ruskiej XI–XII stulecia, zauważyła, że występowali oni zasadniczo w dwóch typach: wspomnianym kołpaku z futrzanym otokiem oraz złotej koronie wysadzonej drogimi kamieniami, która wzorowana była na koronach

²⁰ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України-Руси. К., 1913. С. 128.

²¹ Лякота Г. Про вивезення і поворот перемиської митри Данила // Нова Зоря. 1928, 9 січня; Хома І. До історії королівської корони Данила // Християнський голос. 1953, 30 серпня; Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Під ред. Я. Онищука. Львів, 2003. С. 107–117.

²² Lileyko J. Regalia polskie. Warszawa, 1987. S. 16.

²³ Banaszkiwicz J. Państwo suwerenne w feudalnej doktrynie politycznej do początku XIV w. S. 81.

²⁴ Miniatury kodeksów ruskich z XI w. omówił szczegółowo N. P. Kondakov (Кондаков Н.П. Изображения русской княжеской семьи...), formułując ważne pytania i domysły dotyczące ruskich insygniów książęcych. Późniejsi badacze zarzucali jednak temu badaczowi zbyt daleko idące wnioski dotyczące zależności ubioru władców ruskich od wpływów bizantyjskich (zob.: Арциховский А.В. Одежда // История культуры древней Руси. Домонгольский период. Ред. Н.Н. Воронин, М.К. Каргер. Москва, 1951. С. 248.

bizantyjskich typu kameukalion ale nie stanowiła jej wiernej kopii. Na monetach XI w. władcy ruscy są przedstawiani w typowym dla władców bizantyjskich diademie²⁵. Do powyższego zestawienia M. Smorąg-Różyckiej należałoby dodać jeszcze bojowe książęce nakrycia głowy min ozdobiony srebrnymi wizerunkami świętych hełm księcia Jarosława Światosławicza²⁶.

Wspomniana badaczka zauważyła dość ciekawą prawidłowość, że na miniaturach ruskich w złotych koronach typu kameukalion wyobrażani są władcy kijowscy, pozostali zaś książęta noszą najczęściej inne typy nakryć głowy²⁷. Abstrahując od sporów historyków na temat wiarygodności przedstawień władców na wspomnianych miniaturach, należy podkreślić, że w oficjalnych wizerunkach władców, wyobrażenia insygniów i szat miały wymiar symboliczny i podlegały pewnej schematyzacji²⁸. Z tego też względu przedstawione powyżej wyobrażenia ikonograficzne nie mogą być jedyną podstawą dla rekonstrukcji stroju książęcego i jego kolorystyki.

Nie ulega wątpliwości, że na Rusi używano jako insygnium książęcego diademu. Potwierdzają to nie tylko wyobrażenia ikonograficzne ale również znaleziska archeologiczne²⁹ i źródła pisane. Rocznik Traski podaje, że podczas wyprawy z roku 1340 Kazimierz Wielki wywiózł ze skarbcza książęcego we Lwowie «duo preciosissima dyadema et una tunica valde preciosa nec non et stella auro et gemminis adornata»³⁰. Nie wiemy wprawdzie przez którego z władców ruskich insygnia te były używane, ale zwraca uwagę fakt, że z XIII stulecia zachowały się w zbiorach polskich 3 diademy: dwa złote należące prawdopodobnie do Bolesława Wstydlivego i jego żony błogosławionej Kingi i jeden połączony łączony z osobą Konrada Mazowieckiego. Historycy sztuce, nie są zgodni co do proveniencji artystycznej wspomnianych insygniów. Wśród wielu poglądów pojawia się także przypuszczenie o ich ruskim pochodzeniu, bez wątplenia zaś te wytwory sztuki złotniczej noszą wyraźne cechy bizantyjskie³¹.

²⁵ Smorąg-Różycka Ę. Bizantyjsko-ruskie miniatury... S. 123.

²⁶ Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи. С. 34–35; *Його ж.* Военное дело // История культуры древней Руси. Ред. Н.Н. Воронин, М.К. Каргер. Москва, 1951. С. 435.

²⁷ Smorąg-Różycka Ę. Bizantyjsko-ruskie miniatury... S. 123.

²⁸ Awerincew S.S. Symbolika wczesnego średniowiecza (zarys problemu) // Symbole i symbolika. Pod red. M. Głowińskiego. Warszawa, 1990. S. 174–215; Smorąg-Różycka M. Bizantyjsko-ruskie miniatury... S. 97.

²⁹ Толочко П.П. Про приналежність і функції діадем і барв у Древній Русі // Археологія. К., 1963. Т. 15.

³⁰ Rocznik Traski // Monumenta Poloniae Historica. T. II. Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1872 (1961). S. 860; Balzer O. Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej. Lwów, 1917. S. 556–557.

³¹ Na przykład L. Kuraś uważał, że trzy korony należały do córek króla węgierskiego Beli IV, czyli Kingi, żony Bolesława Wstydlivego, Jolenty żony Henryka Pobożnego i Konstancji żony Lwa Daniłowicza. Pod wpływem rozpowszechnionych wówczas idei franciszkańskich królowny jako «oblubienice Chrystusa» przekazały do kościołów swoje korony jako wotum. (Das Kronnenkreuz im Krakauer Domschatz // Elanger beitrage zur Sprach – und Kunstwissenschaft. T. 13. Nurenburg, 1963. S. 45–47.

Wśród wspomnianych przez Traskę insygniów znajduje się także drogocenny płaszcz. W kronikach ruskich płaszcz określano go różnymi nazwami: «koc», «korzo». Według A. Poppe, koc był płaszczem wykonanym z tkaniny, zaś korzo był płaszczem futrzanym³². Z przekazów źródłowych wynika, że oba rodzaje płaszcza były noszone nie tylko przez książąt, ale także przez możnych³³. Jak możemy przypuszczać na podstawie wyobrażeń ikonograficznych i zachowanych fragmentów płaszcza Andrzeja Bogolubskiego, płaszcze książęce, cechowało zapewne znacznie bogatsze zdobnictwo. Być może ważnym ich elementem były barmy³⁴.

Atrybutem ściśle związanym z władcą i pełnioną przez niego funkcją był tron. Przyjmował on różnorodną postać: na miniaturach XIII w. przedstawiono go jako wysokie krzesło z oparciem i podnóżkiem lub jako prostą ławę. Wspominany przekaz Roczника Traski poświadcza bogate zdobnictwo stolca książęcego wykonane ze złota i drogich kamieni. W podobnej formie tron występował w zabytkach ikonograficznych XI i XII w. Niewątpliwie stanowi on chyba najstarsze poświadczone insygnium władców ruskich³⁵.

Na wspomnianych miniaturach kodeksu radziwiłowskiego pojawia się także inny atrybut władzy książęcej – miecz. Symboliczną i ideową funkcję miecza książęcego na ziemiach ruskich potwierdzają źródła pisane. Tak np. miecz Andrzeja Bogolubskiego był mieczem św. Borysa³⁶, zaś po śmierci księcia nowogrodzkiego Wsiewołoda Mścislawicza postawiono nad jego grobem miecz, który jak podawał kronikarz «do dnia dzisiejszego stoi»³⁷.

Kronika ławrientiewska przytacza natomiast epizod jaki rozegrał się w 1206 r. podczas odprawy przez księcia Wszewłoda swojego syna Konstantyna na władanie w Nowogrodzie. Wówczas to Konstanty otrzymać miał krzyż i miecz, które według słów Wszewłoda miały być «схраньникъ и помощникъ [Konstantyna]. а мечъ пр- щенье и опасенье . иже нъэн- даю ти . пасти люди свою от против- нъэхъ»³⁸.

Miecz, który w kulturze bizantyjskiej nie wszedł do zestawu regaliów imperatora³⁹, na Rusi posiadał podobne znaczenie jak w Europie łacińskiej, gdzie był jednym z najstarszych potwierdzonych przez źródła ikonograficzne insygniów. Wysoki walor symboliczny miecza podnosiły legendy wiążące jego pierwotną

³² Poppe A. Materiały do dziejów tkaniny staroruskiej. Wrocław, 1965. S. 16.

³³ Zob.: Arcichovskij A. Op. cit. S. 128.

³⁴ W testamencie księcia Iwana Kality z 1339 r. wspomniany jest koc wielikij s barmami (Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Выд. Л.В. Черепнин, Москва, Ленинград, 1950, № 1. С. 8–10).

³⁵ Soboleva N.A. Op. cit. S. 175–175; Halbach U. Der russische Furstenhof vor den 16 Jahrhundert. Wiesbaden, 1985. S. 84–85; Толочко А.П. Князь в древней Руси. С. 139.

³⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. С. 587; Soboleva N.A. Op. cit. S. 178.

³⁷ ПСРЛ. Т. XV. С. 200.

³⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Стб. 422. Zob. uwagi U. Halbacha na temat urzędu miecznika na Rusi: Halbach U. Op. cit. S. 132–136.

³⁹ Kondakov N.P. Op. cit. S. 104.

przynależność z postaciami świętych patronów czy założycieli dynastii. Był on symbolem godności władcy jego władzy wojskowej oraz sprawiedliwości⁴⁰.

Kolejnym atrybutem podkreślającym splendor władcy, stanowiącym oznakę piastowanej godności były szaty. Panujący wykorzystywali je nie tylko jako symbolu władzy, ale również jako element kształtowania tradycji dynastycznej. Wystawiane w cerkwi na widok publiczny szaty przodków przypominały o ciągłości dynastycznej, tworzyły mit starodawności rodu panującego. Na Rusi praktykowanie takiego zwyczaju poświadcza latopis suzdalski, w którym czytamy pod rokiem 1203, że książę Ruryk Rościsławowicz grabiąc Kijów zabrał z cerkwi szaty pierwszych książąt ruskich, będące tam ku pamięci potomnych⁴¹.

Ze strojem monarszym wiązały się także pewne gesty, zachowania, które trudno jest nam z dzisiejszej perspektywy ocenić. Tak na przykład kronika halicko-wołyńska przytacza epizod jaki miał miejsce podczas wspólnej wyprawy króla Beli IV i księcia Daniela do Preszburga w 1248 r. Kiedy pewnego upalnego dnia książę Daniel przebywał z wizytą w obozowisku króla węgierskiego, monarcha węgierski zaproponował, by ten przebrał się w bardziej wygodne odzienie i sam oblekł go we własne szaty. Symbolika tego gestu władcy węgierskiego nie jest do końca czytelna, ale zauważyć należy, że obleczenie księcia ruskiego w strój królewski z jednej strony podkreślało godność tego władcy i wyjątkowe miejsce jakie zajmował on wśród sojuszników Beli IV, z drugiej zaś strony nosi cechy zachowań związanych z nadaniem inwestytury. Symboliczny wydzźwięk tego gestu został wyeksponowany przez kronikarza, który kończąc opowieść stwierdził, iż «wielką cześć Bela IV okazał księciu Danielowi»⁴².

Jednym z pytań jakie nasuwa przy studiowaniu nielicznych wyobrażeń władców zachowanych na średniowiecznych miniaturach i freskach, dotyczy zestawu barw odzieży książęcej. Czy były kolory zarezerwowane tylko dla władcy? W literaturze przedmiotu kwestia ta była poruszana marginalnie.

N. P. Kondakov, który zestawiał wyobrażenia ikonograficzne władców ruskich, uważał, że różnobarwność stroju książęcego jest uderzająco podobna do kolorystyki występującej na miniaturach bizantyjskich. Iluminatorom chodziło przede wszystkim o zachowanie kontrastu między płaszczem a kaftanem⁴³. Badacz ten wychodząc z założenia, że ubiór władców ruskich był kopią stroju imperatora wysuwał przypuszczenie, że cesarska purpura została przejęta jako kolor należny władcom ruskim⁴⁴.

Jeden z nielicznych opisów zewnętrznego stroju książęcego XIII w. zawiera wyżej przytaczany fragment kroniki halicko-wołyńskiej w której czytamy, że podczas spotkania z władcą węgierskim pod Preszburgiem, książę Daniel ubrany

⁴⁰ *Soboleva N.A.* Znaki władzy... S. 178.

⁴¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Стб. 418; *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. С. 124.

⁴² *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. Т. II. С. 814–815.

⁴³ *Kondakov N.P.* Op. cit. S. 47.

⁴⁴ *Ibidem.* S. 90.

był wedle zwyczaju ruskiego w żupan jedwabny przetykany złotem, obszyty szerokim złotym haftem i wyszywane złotem buty zielone kozłowe⁴⁵. Dodajmy, że w literaturze przedmiotu zwracano uwagę na fakt, że w zabytkach staroruskiej literatury w odzieniu barwy purpurowej lub czerwonej występują nie tylko książęta lecz także zamożni ludzie⁴⁶. Istotne znaczenie dla określenia barw szat książęcych przynoszą badania archeologiczne. Eksploracja pochówków władców ruskich dostarcza cennych informacji o kolorystyce ubioru książęcego. Do jednych z najcenniejszych znalezisk należą fragmenty płaszcza należącego najprawdopodobniej do Andrzeja Bogolubskiego. Wykonany był on z pawłoki koloru czerwonego⁴⁷. Z innych grobów książęcych pochodzą niewielkie fragmenty odzieży wykonanej z drogocennych tkanin aksamitu, jedwabiu, pawłoki o barwie czerwonej, purpurowej niebieskiej, zielonej⁴⁸.

Zestawienie powyższego materiału źródłowego nasuwa więc wątpliwości dotyczące «barw» strojów książęcych. Udzielenie jednoznacznej odpowiedzi na wyżej postawione pytanie wymaga jednak dalszych badań nad kolorystyką szat monarszych nie tylko na Rusi ale i w krajach sąsiednich.

Spośród przedmiotów które wyróżniały władców XIII stulecia istotną rolę odgrywały pieczęcie. Pieczęć jako symbol reprezentujący władcę miała charakter elitarny. Krąg osób, które stykały się z wyobrażeniem napieczętnym monarchy ograniczał się do najbliższych jego współpracowników lub ewentualnie odbiorców sygnowanych nią pism⁴⁹. W omawianym okresie występowały zasadniczo 2 typy wyobrażeń napieczonych. Pierwszą grupę zabytków sfragistycznych stanowią pieczęcie z wyobrażeniami świętych⁵⁰. Zdaniem V. L. Janina, święci jakich przedstawiano na tłokach napieczętnych, byli patronami władców⁵¹. Wybór był ich nie przypadkowy, możemy przypuszczać że tkwił w tym głębszy zamysł. Jedną z częściej spotykanych kompozycji sfragistycznych jest wizerunek św. Borysa i Gleba⁵². Obaj męczennicy przedstawiani byli w tradycji latopisarskiej jako wzór władcy idealnego, władcy którzy dla dobra kraju byli gotowi na złożenie najwyższej ofiary – własnego życia. Symbolizowali oni miłość braterską, umiłowanie pokoju, bogobojność⁵³. Książęta ruscy posługując się pieczęcią z wizerunkiem św. Borysa

⁴⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Стб. 814–815. Charakterystykę ubioru władcy ruskiego kronikarz ruski zapożyczył z *Alexandrii Chronograficznej*, nie umniejsza to jednak faktu, że kronikarzowi komponującemu opis w XIII stuleciu strój taki wydawał się jak najbardziej właściwy dla księcia ruskiego.

⁴⁶ Арциховский А.В. Одежда... С. 175; Древнерусская литература. Изображение общества. Москва, 1991. С. 9; Soboleva N.A. Op. cit. S. 179.

⁴⁷ Арциховский А.В. Одежда... С. 255.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Piech Z. Monety... S. 14–17.

⁵⁰ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Москва, 1970. С. 87–147.

⁵¹ Ibidem. S. 87–91. Badacz ten zwrócił uwagę, że często imiona świętych odpowiadały chrześnym mianom książąt ruskich.

⁵² Ibidem. S. 92–98.

⁵³ Paramonova M.J. Heiligkeit und Verwandtschaft: Die dynastischen Motive in den lateinischen Wenzelslegenden und den Legenden der Boris und Gleb // Fonction sociales et politiques du

i Gleba niewątpliwie utożsamiali się z «katalogiem cnót» jaki symbolizowali męczennicy. Wspomniane wyobrażenia napieczęte stosowano także by zaakcentować własne znakomite pochodzenie, podkreślić ciągłość i trwałość władzy oraz uwydatnić jej związki z sacrum. Jak istotni byli dla książąt ruskich św. Borys i Gleb, świadczy rywalizacja o «zawłaszczenie» ich kultu jaka rozgorzała między Rurykowiczami w XII w.⁵⁴

Innym świętym często przedstawianym na pieczęciach był Jerzy Zwycięzca⁵⁵. Podobnie jak Borys i Gleb uosabiał on cnoty, jakimi winien legitymować się dobry monarcha: mądrość, potęgę, bohaterstwo. Nadmienić należy, że św. Jerzy był patronem cesarzy bizantyjskich⁵⁶.

Drugi typ wyobrażeń napieczonych wiąże się z wizerunkiem znaków książęcych. Były one jakby symbolicznym odpowiednikiem wizerunku władcy. Proces zastępowania wyobrażenia panującego znakiem wydaje się być czytelny jeżeli odwołamy się do znacznie wcześniejszego materiału sfragistycznego i numizmatycznego. Szczególnie reprezentatywne w tym względzie są monety Włodzimierza Światosławicza typu I, na których na awersie znajduje się wyobrażenie tronującego władcy z napisem «Władimir na stole», a po prawej stronie jakby w lustrzanym odbiciu wyobrażenie znaku książęcego⁵⁷. W monetach II typu ów znak książęcy stał się już głównym motywem umieszczonym na rewersie.

Z kolei innym przedmiotem który był w XIII w. powszechnie używany jako znak władzy książęcej była chorągiew. Kiedy w roku 1235 książę Daniel Romanowicz zajął gród Halicki na znak swojego zwycięstwa rozkazał umieścić na Bramie Niemieckiej swoją chorągiew⁵⁸. Fragmentaryczność źródeł nie pozwala nam na stwierdzenie czy istniał zwyczaj wywieszania chorągwi w grodzie w czasie obecności w nim władcy. Nie zachował się także żaden szczegółowy opis tego symbolu władzy książęcej.

Oprócz insygniów władzy, ubioru i wyróżniających monarchów spośród ogółu społeczeństwa istniał zapewne cały zespół różnego rodzaju przedmiotów, obiektów, podkreślających ich dostojeństwo i kształtujących ich prestiż. Niestety milczenie

culte saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Âge et à l'époque moderne. Approche comparative. Red. M. Derwich, M. Dmitrev. Wrocław, 1999. S. 433–455; *Парамонова М.Ю.* Святые правители латинской Европы и Древней Руси. Сравнительно-исторический анализ вацлавского и борисоглебского культов. Москва, 2003; *Богуславский С.А.* Текстология Древней Руси. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе. Москва, 2007. С. 7–19, 305–317 и др.

⁵⁴ *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. С. 85.

⁵⁵ *Janin V.L.* Op. cit. S. 98–104.

⁵⁶ *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси. С. 107.

⁵⁷ Monety te szczegółowo zostały omówione w pracach: *Толстой Л.Ю.* Древнейшие русские монеты великого княжества киевского. Санкт-Петербург, 1882. № 1–10; *Соболева Н.А.* К вопросу о монетах Владимира Олеговича // Нумизматика и эпиграфика. Вып. VIII. 1970; *Свердлов М.Б.* Изображения княжеских регалий на монетах Владимира Святославича // Вспомогательные исторические дисциплины. Ред. С.М. Валк, Н.Е. Носов. Т. IV. Ленинград, 1972. С. 152–155.

⁵⁸ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. С. 778.*

XIII-wiecznych źródeł nie pozwala na ich identyfikację. Możemy jedynie odwołać się w tym wypadku do lepiej udokumentowanych zwyczajów dworów zachodnio-europejskich.

W XIII-wiecznej Europie znane było zjawisko posiadania przez władców prywatnych zwierzyńców. Egzotyczne zwierzęta stanowiły często element orszaku królewskiego. Fenomen ten dość przekonująco wyjaśnił G. Althoff⁵⁹. Według niego rzadkie i luksusowe zwierzęta z jednej strony podnosiły rangę swoich posiadaczy, stanowiły jakby dodatkowe uzupełnienie splendoru władcy budowanego przez strojne szaty i kosztowności, z drugiej zaś strony stanowił symbol jego panowania. Odniesienia do drapieżników, zwłaszcza lwa czy tygrysa podkreślało wojowniczości i potęgę władcy. W kronikach ruskich XIII stulecia znajdujemy wprawdzie porównania władców ruskich do lwa czy orła, a nawet krokodyla⁶⁰, ale nie świadczy to jeszcze o tym, że zwyczaj trzymania dzikich zwierząt był na Rusi praktykowany. Jednak jeżeli odwołamy się do źródeł z XII stulecia, sprawa nie przedstawia się już tak jednoznacznie. W latopisie kijowskim znajduje się bowiem opis zawarcia pokoju między Jerzym Dołgorukim a jego bratem Światosławem. Światosław przybył wówczas do Moskwy z synem swoim Olegiem który wręczył stryjowi jako podarek pardusa-lamparta⁶¹. Nadmienić należy, że obyczaje tego zwierzęcia, pochodzącego z obszarów wschodniej Azji, musiały być znane kronikarzom ruskim, skoro jeden z nich charakteryzując księcia Światosława stwierdził, że władca ten chodził lekko jak pardus⁶². W Europie Zachodniej zwierzę to na szerszą skalę poznano dopiero w epoce nowożytnej. Egzotyczne zwierzęta stanowiły także łupy wojenne władców ruskich. Tak na przykład kronikarz opisując zdobycze książąt ruskich w starciach z Połowcami wspomina o stadach wielbłądów⁶³.

Podsumowując powyższe rozważania możemy stwierdzić że atrybuty władzy stanowiły ważny element kształtowania wizerunku i autorytetu panującego. Monarchowie wykorzystując zestaw różnych przedmiotów akcentowali swoje prawa do tronu, kreowali własny wizerunek idealnego władcy czy wreszcie ukazywali swoją potęgę i wojowniczość. Atrybuty pełniły więc rolę materialnego odbicia pewnych idei, symbolów, czytelnych dla ówczesnego społeczeństwa. Pełne rozpoznanie funkcji społecznych, ideologicznych, propagandowych wspomnianych atrybutów nie jest możliwe bez dalszych wnikliwych badań. Zestawienie informacji źródeł ruskich z analogicznymi wiadomościami pochodzącymi z innych krajów europejskich może przynieść w tym względzie ciekawe rezultaty.

⁵⁹ Althoff G. Löwen als Begleitung und Bezeichnung des Herrschers im Mittelalter // Die Romane von dem Ritter dem Löwen, hrsg. von Xenja von Ertzdorff. Amsterdam-Atlanta, 1994. S. 121.

⁶⁰ Zob. np. charakterystykę księcia Romana Mścislawicza: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Стб. 715–716.

⁶¹ Ibidem. Стб. 340.

⁶² Powieść Minionych lat. Charakterystyka historyczno-literacka. Oprac. F. Sielecki. Pod red. M. Jakóbiec i W. Jakubowskiego. Wrocław, 1968. S. 257.

⁶³ Ibidem. S. 123.